

מיכאל וולצר
לאומיות ואוניברסליזם

ספרים נוספים בהוצאת שלם

ספריית לויתן:

הנס בלומנברג – אָנייה טרופה וצופה
אדמנד ברק – מחשבות על המהפכה בצרפת
פרידריך האייק – הדרך לשעבוד
המילטון, מדיסון וג'יי – הפדרליסט
ג'מבטיסטה ויקו – המדע החדש
אלקסיס דה־טוקוויל – הדמוקרטיה באמריקה
כסנופון – דיאלוגים סוקרטיים
ק"ס לואיס – ביטול האדם
ג'ון סטיוארט מיל – על החירות
ניקולו מקיאוולי – הנסיך (עם הוצאת דביר)
אלסדייר מקינטאיר – מַעֲבָר למידה הטובה
ריינהולד ניבור – בני האור ובני החושך
קרל פופר – החברה הפתוחה ואיביה
תומס פיין – שכל ישר
גוטלוב פרגה – כתב מושגים
מילטון פרידמן – קפיטליזם וחירות
ליאו שטראוס – הזכות הטבעית וההיסטוריה

הספרייה להגות דמוקרטית:

מיכאל אורן – שישה ימים של מלחמה (עם הוצאת דביר)
ג'ון אליס – נגד הדקונסטרוקציה
פול ברמן – כוח והאידיאליסטים
אדריאן הייסטינגס – בנייתן של אומות
סמואל הנטינגטון – התנגשות הציביליזציות
תומס סואל – יסודות הכלכלה: מדריך לאזרח
תומס סואל – עימות בין השקפות
אלן פינקלקראוט – בשם האחר: הרהורים על האנטישמיות שבפתח
מרטין לותר קינג הבן ואחרים – אי־ציות ודמוקרטיה
הנרי קיסינג'ר – דיפלומטיה
הנרי קיסינג'ר – משבר: ניהול מדיניות החוץ במלחמת יום כיפור וכיציאה מווייטנאם
ארווינג קריסטול – מחשבות על השמרנות החדשה
נתן שרנסקי – יתרון הדמוקרטיה

הספרייה להגות דמוקרטית

מיכאל וולצר
לאומיות ואוניברסליזם

תרגום ומבוא אריאל שריד

הוצאת שלם, ירושלים התשס"ט

Nation and Universe

Michael Walzer

עורכת לשון: דורית בונה
עורכת סדרה: יעל חזוני
הפקה: מרינה פיליפודי

© 2009

כל הזכויות של המהדורה העברית
שמורות למרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים
Permission courtesy of the University of Utah Press and the
Trustees of the Tanner Lectures on Human Values

עיצוב עטיפה: אריקה הלכני

Cover Photo: The Passage of the Red Sea

© Bridgemanart / ASAP Images

הפצה: מרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים
טל' 560-5500 (02), פקס 560-5511 (02)

www.shalempress.co.il

דואר אלקטרוני: shalemorder@shalem.org.il

מסת"ב 978-965-7052-72-3 ISBN

דאנאקוד 496-1081

Printed in Israel

תוכן העניינים

ז	מבוא מאת אריאל שריד
1	שני סוגים של אוניברסליזם
29	עיון חוזר בשאלת הלאומיות
56	הערות
63	מפתח שמות

מבוא

מאת אריאל שריד

באביב 1989 נשא מיכאל וולצר, יהודי־אמריקני מחשובי ההוגים הפוליטיים כיום, שתי הרצאות באוניברסיטת אוקספורד, במסגרת "סדרת ההרצאות השנתיות על ערכים אנושיים על שם טאנר".¹ בהרצאות שלפנינו חוזר וולצר לעסוק במה שנתפס בעיניו ובעיני רבים כבעיית היסוד של ההגות הפוליטית המודרנית: המתח בין פרטיקולריזם לאוניברסליזם. המתח בין שני המושגים או עמדות מוצא פילוסופיות אלו משרטט במידה רבה את קו העימות בתחום החשיבה הפוליטית העכשווית. וולצר מבקש להראות כיצד ניתן לקיים פלורליזם בתוך המתח הזה, בערערו בתוך כך על הנחת היסוד הפילוסופית המסורתית שלפיה שתי העמדות האלה אינן ניתנות ליישוב; הוא יודע שעמדה פלורליסטית עקבית, קרי, זו המכירה

בזכותן של קבוצות, קהילות או לאומים לחיות על פי ערכיהם הפרטיקולריים, מחייבת מסגרת אוניברסלית.

הואיל והשיח הציבורי בישראל מתפלג, במידה רבה, בין תומכי האוניברסליזם ובין מצדדי הפרטיקולריזם, הקורא הישראלי יכול למצוא עניין בחיבור זה ולשאוב השראה רבה מעושר הרעיונות והדוגמאות הנידונים בו. שפתו הקולחת, הנהירה והפשוטה (אך לא פשטנית) מגישה חיבור זה לקהל הרחב המעוניין להרחיב את השכלתו בתחום ההגות הפוליטית. דיון זה של וולצר בשאלת הלאומיות, כמו שורה של פרסומים נוספים, מנסה ליישב את המתח הקיים, כביכול, בין השאיפה להגדרה לאומית פרטיקולרית ובין שלטון המבוסס על ערכים דמוקרטיים-ליברליים,² ובשל כך, מפרה את המחשבה בכל הנוגע לסוגיות הפוליטיות המהותיות הנידונות בציבוריות הישראלית, כגון שאלת הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, חוק השבות, יחסה של מדינת ישראל למיעוט הערבי ולעומות הישראלי-פלסטיני.

ואולם, סוד קסמו האמיתי של חיבור זה לקורא הישראלי הוא בזה שהעמדה האוניברסליסטית הייחודית המובעת בו מבוססת על מסורת החשיבה היהודית, ובעיקר על פרשנות מקראית. וולצר, ברבים מכתביו, נוהג לנסח את רעיונותיו הפוליטיים בהישענו על מקורות טקסטואליים יהודיים, כגון המקרא, התלמוד, כתבי הרמב"ם, מנדלסון ובובר. בעשותו כך, הוא מצביע על הרלוונטיות של מסורת החשיבה היהודית ועל תרומתה להגות הפוליטית המודרנית.³ בחיבור זה, פרשנויותיו המקראיות מתנסחות לכדי עמדה אוניברסליסטית מקיפה וסדורה. זהו אפוא אוניברסליזם "יהודי", המשמש חלופה (לא-שגרתית, מודה וולצר) לשתי הופעותיה הרווחות של היהדות

בישראל: היהדות השבטית-קהילתית, המגדירה את עצמה במונחים לאומיים (או דתיים-לאומיים), והיהדות האוניברסלית, השואפת ל"תיקון" כללי-עולמי. סוג האוניברסליזם היהודי שולצר משחזר ממקטעים מקראיים אינו משקף בהכרח את המתח שבין חילוניות לדתיות – אף שולצר מגדיר את עצמו כיהודי חילוני הרואה ביהדות תרבות פרשנית – שכן סוג האוניברסליזם שהוא מנסח כאן, מעצם הגדרתו, שולל את כפייתה של דרך חיים אחת על אחרות. ברמה העקרונית, עמדתו אינה שוללת העדפת סמכות אלוהית על פני סמכות ארצית, קרי, משפטית-חוקתית או עממית. במובן זה, סוג אוניברסליזם זה מתגבר על הפיצול הדיכוטומי בחברה הישראלית בין היהדות החילונית ליהדות הדתית, ועל כן, באפשרותו להעשיר את הדיון הציבורי בישראל בשאלות של זהות, ואולי להפיג מעט את המתחים הנובעים ממשבר הזהות המלווה את תפיסת הזהות והעצמיות היהודית מראשית ימיה של התנועה הציונית.

וולצר נשא את הרצאותיו באוקספורד חודשים ספורים לפני מהפכת הקטיפה בפראג ונפילתה של חומת ברלין – שני אירועים דרמטיים שניתן לחוש בהתרחשותם הקרבה לכל אורך הטקסט. "השנה המופלאה", כך כינה וולצר את שנת 1989 מאוחר יותר.⁴ אירועי התקופה הפיחו בו תקווה להתגשמותה של חלופה אוניברסליסטית – "דרך שלישית" לקפיטליזם ולקומוניזם; היינו, ליברליזם פלורליסטי הנאמן לערכים סוציאלי-דמוקרטיים אוניברסליים ויחד עם זאת מעוצב בהתאם למאפיינים לאומיים-תרבותיים פרטיקולריים. מראות רבנות המפגינים הנושאים לפידים ושולטים בשם האמת והצדק גילמו בעבור וולצר כמיהה אנושית אוניברסלית לחירות – החופש משעבוד, מדיכוי, מכפייה, מהשפלה

וכן הלאה. אירועים דרמטיים אלו סימנו את ראשיתו (יש שיאמרו את סופו) של תהליך שקיעתה של אידיאולוגיה אוניברסליסטית, שבשם השוויוניות ביקשה לבטל בכוח לא רק שונות מעמדית אלא אף שונות תרבותית, דתית ולאומית. בעיני וולצר, פרץ ההתנגדויות הספונטניות והתעוררותן של התנועות הלאומיות שאפיין את התקופה, מעיד על חוסר האפשרות להשית על לאומים שלטון טוטליטרי לאורך זמן. תנועת הנאורות הולידה שתי אידיאולוגיות פוליטיות אוניברסליסטיות יריבות, ובעת ההיא נראה כי ניצחון הליברליזם על הקומוניזם היה מוחץ ומוחלט. לנוכח ירידת קרנה של האידיאולוגיה הקומוניסטית והתפוררותה של ברית-המועצות לגורמים לאומיים דומה שקו העימות בתחום ההגות הפוליטית הועתק, לצד תופעות שוליות, לתוך הליברליזם עצמו. שנת 1989 סימנה אפוא את שקיעתו של הקומוניזם כאידיאולוגיה וכמשנה פוליטית מצד אחד, ובה בעת, מצד אחר, את השתלטותו של הליברליזם האוניברסלי על המערכת הפוליטית הבינלאומית כולה. מחויבותו של וולצר לפלורליזם מביאה אותו להתעמת עם כל צורת חשיבה אוניברסליסטית המבקשת לכפות סדר יום פוליטי אחיד ובלעדי, לרבות סדר יום ליברלי. אבל לנוכח גישתו הפלורליסטית הייחודית, הגותו חומקת מכל סיווג פילוסופי או פוליטי חד-משמעי. מלבד שורשיו הנטועים בחזוקה במסורת הפרשנית היהודית, וולצר שואב השראה ממגוון מסורות חשיבה: ליברליזם מסורתי כמו של לוק, תועלתניות כמו של ג'ון סטיוארט מיל, ובייחוד ליברליזם פלורליסטי כגון זה של ישעיהו ברלין,⁵ שכל אחת מהן תרמה לקידום הפלורליזם והסובלנות הפוליטית. אבל שלא כמו כל ההוגים הללו, אשר מושג הפלורליזם שימש בעבורם בעיקר עמדת מוצא להגנה על החירות

והזכות האינדיבידואלית, בהגותו של וולצר מושג הפלורליזם נקשר בעיקר לחירות לאומית ולזכויות הקהילה התרבותית. וולצר נמנה עם מבקרי הנאורות המודרנית, המבקשים להצביע על כשליה – כצורת חשיבה רציונליסטית ואחידה – ולהראות כיצד עיוורונה ל"אחר" מוליד רבים מהמתחים ומהעימותים הפוליטיים השוררים כיום.⁶ עם זאת, אף שהוגים אלו שותפים לביקורת על המודרניות, מרביתם מבקרים את הליברליזם מתוכו; הביקורת על המודרניות היא למעשה ביקורת פנים-ליברלית בין שתי צורות חשיבה: האוניברסליסטית והפלורליסטית.

ואכן, זה שלושה עשורים עולה בהתמדה השפעתן של עמדות פוסט-מודרניסטיות, קהילתניות ופמיניסטיות, המערערות על תפיסת המוסר והפוליטיקה של הליברליזם האוניברסליסטי. המשותף לכל זרמי החשיבה הללו הוא התנגדותם הנחרצת לכל צורת חשיבה אוניברסליסטית, שבשל ההפשטה התיאורטית, הרציונליזם, וניתוקה מההקשר ההיסטורי-תרבותי, משטיחה את ההבדלים בין מגוון השפות (דקדוקים), התרבויות וקבוצות הזהות למיניהן. "שונות" הפכה למושג המפתח של תנועת הנגד לנאורות המודרנית. וולצר נשא את הרצאותיו באוקספורד בשעה שהוויכוח בין האוניברסליסטים למתנגדיהם היה בשיאו, ויכוח שלמעשה לא שכך עד היום. הוויכוח בין הליברלים לקהילתנים קבע, ועדיין קובע, במידה רבה, את גבולות המחלוקת בתחום החשיבה הפוליטית העכשווית. בשני צדי המתרס מצויות שתי גישות מנוגדות: העמדה הליברלית, ששורשיה במסורת תנועת הנאורות והיא נסמכת בעיקר על הגותו של עמנואל קאנט; והעמדה הקהילתנית, הנסמכת על פרשנויות עכשוויות של אריסטו והגל. הליברליזם הניאוקאנטיאני, שנציגיו הכולטים הם ג'ון

רולס, רונלד דבורקין ובריאן ברי, תובע כללי מוסר אוניברסליים והסדרים פוליטיים תואמים שתקפותם חלה על הכלל, בכל מקום וזמן, ומעמיד את ההגנה על זכויות הפרט ועל חירותו של הסובייקט האוטונומי במרכז סדר היום המוסרי והפוליטי. תקפותם של עקרונות הצדק וההסדרים הפוליטיים הליברליים נגזרת מחוקי מוסר תבוניים ואובייקטיביים, שהצדקתם מחייבת נקודת מבט נייטרלית מבחינה ערכית-תרבותית. מנגד, קהילתנים, כגון צ'רלס טיילור, מייקל סנדל ומייקל אוקשוט, תובעים את ההכרה בזכותה של כל קבוצה, קהילה או חברה נתונה, לעצב את אורח חייה בהתאם למסורת, לערכים ולמנהגים הייחודיים לה. במרכז הגישה הקהילתנית עומדת תפיסת עצמיות חברתית, הרואה בזהותו ובאישיותו של היחיד, במידה רבה, תוצר של תהליכי חברות המתנהלים על רקע היסטורי-תרבותי נתון. לפיכך, הקהילתנים מקדמים את ההכרה בזכויות הקהילה או החברה על פני זכויות הפרט האוניברסליות, ותופסים את תקפותם של הסדרים פוליטיים כנגזרת של השקפת העולם הערכית-תרבותית המשותפת לקהילה נתונה.

וולצר, בעיני רבים, מחזיק בעמדה הקהילתנית, ותמיכתו בקידום זכויות הקהילה, בהגנה על ריבוי צורות החיים ובתפיסת העצמיות החברתית, בהחלט מחזקת דעה זו. ואף על פי כן, וולצר מעוניין להיחלץ מן המבוי הסתום בשיח המוסרי-הפוליטי ולהציע מעין עמדת ביניים, המבקשת לערער על הכרחיות המתח המובנה לכאורה בין אוניברסליזם לפרטיקולריזם. אולם אין לראות בעמדתו משום פשרה אפולוגטית. וולצר כופר בדעה הרווחת שההכרה בשונות או בפלורליזם מציבה בהכרח מכשול בפני האוניברסליזם; חדשנותו מגולמת ברעיון שצורת החשיבה האוניברסליסטית יכולה לא רק

להכיל בתוכה שונות (זוהי טענה ליברלית אוניברסליסטית שגורה), אלא שהיא אף יכולה לסייע להסביר מדוע שונות ערכית ותרבותית היא ערך או "טוב" כשלעצמו, שיש להגן עליו במסגרתה. בתגובה למתנגדי האוניברסליזם הרדיקליים, וולצר מודע לחוסר העקביות שבניסיון הרדיקלי לקדם את ההכרה בשונות (שהיא בסיס החשיבה הפלורליסטית). שהרי, ככל שמקצינה ההכרה בשונות (או ככל שרעיון הפלורליזם מיושם באופן מלא יותר) כך היא הופכת לניגודה, קרי, לעמדה אוניברסלית. הרעיון שניתן להגן על שונות אינדיבידואלית ותרבותית מחוץ למסגרת אוניברסלית איננו קוהרנטי; טענת הפלורליסטים כי "יש להכיר ולהגן על ייחודו של כל אדם או על ייחודה של כל קבוצה/לאום" היא עצמה מנוסחת בצורת טענה אוניברסליסטית. יתר על כן, פלורליזם ללא אוניברסליזם מקעקע את אפשרות שיפוטן הביקורתי של עמדות לא-פלורליסטיות (כגון אלו של לאומנים רדיקליים, פטרנליסטיים וסקסיסטיים), ומכאן הדרך קצרה לערעור בסיס ההצדקה של העמדה הפלורליסטית עצמה. באופן פרדוקסלי, אם תרצו, וולצר גורס כי ככל שמקצינה ההכרה בפלורליזם כך עולה הצורך להעמיד כנגדה סייגים שתכליתם להגבילה. ועם זאת, סייגים אלו הם מרכיב בלתי נפרד ומהותי של מושג הפלורליזם עצמו. לפיכך, עמדה פלורליסטית עקבית דורשת אוניברסליזם מסוג מיוחד, שמצד אחד אינו כופה אחידות מחשבתית ומצד אחר מטיל סייגים המונעים את הפיכתה לניגודה. לסוג אוניברסליזם זה קורא וולצר בחיבור שלפנינו "אוניברסליזם החזרה וההישנות".* הצירוף "חזרה

* reiterative universalism

והישנות" מציין שני היבטים מרכזיים של סוג אוניברסליזם זה. "חזרה" היא פנולה מוסרית-פוליטית ממשית, ולא עמדה תיאורטית, אשר באמצעותה כלל הקהילות מאשררות מחדש שורה של ערכים אוניברסליים "מינימליים"⁷, כגון אוטונומיה והגדרה עצמית (וולצר מדגיש כי רשימת הערכים לעולם אינה סגורה) ומעניקות להן תוקף. "הישנות" מתייחסת לאופן הפעולה; וולצר טוען כי אין דרך אחת ובלעדית ליישם ערכים אוניברסליים אלו, ולפיכך כל קהילה או חברה, במקומות שונים ובזמנים שונים, מגדירה לעצמה את משמעות הערכים ומיישמת אותם בהתאם להשקפת עולמה התרבותי. וולצר מרבה להשתמש בסיפור יציאת מצרים כדוגמה המיטיבה להסביר את משמעותו של אוניברסליזם החזרה-ההישנות. סיפור יציאת מצרים משמש דגם אוניברסלי לפעולת היציאה מעבדות לחירות ולזכותם של עמים להגדרה עצמית לאומית. פעולת השחרור היא פעולה שלאומים אחרים חוזרים אליה ומשחזרים אותה כבואם לתבוע את חירותם. עם זאת, משמעותם של ערכי החירות וההגדרה העצמית איננה אחידה תמיד, שכן אופן השחרור ואופי ההגדרה העצמית תלויים במטען התרבותי הייחודי של כל לאום המשחזר את פעולת השחרור.⁸

בחלקו הראשון של חיבור זה, וולצר דן בהבדלים בין שני סוגים של אוניברסליזם. הסוג הראשון, "אוניברסליזם החוק הכוללני",* מתייחס לדגם החוקתי-משפטי ברוח תנועת הנאורות, שלפיו יש לנסח חוקי מוסר וצדק תבוניים, המחייבים ציות מלא ואחיד, ולהחילם על כלל האנושות. כמו הביטוי "חזרה והישנות" כך גם

* covering-law universalism.

החיים האנושיים אנו עלולים לוותר על הרלוונטיות של ההיסטוריה שלנו לכל השאר. ומאחר שההיסטוריה שלנו אינה רלוונטית להם, ההיסטוריה שלהם אינה רלוונטית לנו. כי אז, אנו מכונסים בתוך עצמנו ומנוכרים לזולת: ההכרה בשונות יוצרת אדישות. אפשר שנכיר בערך חירותם של המצרים, אך אין לנו סיבה טובה לעודדה. זהו עניינו הפרטי של אלוהים או של המצרים בלבד. אנו נמנעים מדיאלוג עם הזולת, נעדרי ייעוד היסטורי-עולמי, ומקדמים, כברירת מחדל, חוסר מעורבות. אולם לא רק כברירת מחדל, שכן אוניברסליזם החזרה וההישנות נובע בחלקו מתפיסה מסוימת לגבי פירוש הדבר שלכל עם היסטוריה ייחודית משלו. לכן, חוסר מעורבות יכול לשמש גם בסיס חיובי: התחושה או הלך הרוח המאפיינים סוג שני זה של אוניברסליזם הם סובלנות וכבוד הדדי.⁹

ב

בהינתן ה"נטל" של האמונה המונותיאיסטית, אוניברסליזם החזרה וההישנות אינו אלא אפשרות ביהדות. אבל אם נראה באלוהים ישות הפועלת בהיסטוריה ומעורבת בנעשה בעולם, אוניברסליזם זה יהיה לעולם אפשרות ממשית. אין כל סיבה לתחום אלוהים זה – שהוא, יתרה מזאת, כלייכול ונוכח-בכל – להיסטוריה היהודית בלבד או אפילו לגרסה היהודית של ההיסטוריה העולמית. כלום אין הוכחה לכוחו בכל מקום? כלום אין הוא מתייחס לכל העמים ללא משוא פנים? תנו דעתכם לשורות אלו של ירמיהו (שוב, אלוהים הוא הדובר):

רָגַע אֲדָבָר עַל גּוֹי וְעַל מַמְלָכָה לְנִתּוּשׁ וְלְנִתּוּץ וְלְהֶאֱבִיד; וְשָׁב הַגּוֹי
 הַהוּא מִרְעֵתוֹ אֲשֶׁר דִּבְרַתִּי עֲלָיו, וְנִחַמְתִּי עַל הָרָעָה אֲשֶׁר חִשְׁבֹתִי
 לַעֲשׂוֹת לוֹ. וְרָגַע אֲדָבָר עַל גּוֹי וְעַל מַמְלָכָה לְבָנוֹת וְלְנִטּוּעַ, וְעָשָׂה
 הָרָעָה (הָרַע) בְּעֵינַי לְבַלְתִּי שָׁמַע בְּקוֹלִי וְנִחַמְתִּי עַל הַטּוֹכָה אֲשֶׁר
 אֶמְרָתִי לְהִיטִיב אוֹתוֹ.¹⁰

הפנייה כאן היא בבירור לכל העמים: כל עם נבחן בנפרד מזולתו וב"רגע" הייחודי לו. אפשר להניח שאלוהים שופט את כולם על פי אותן אמות מידה; הביטוי "רע בעיניי" מתייחס לאותם המעשים הרעים. אבל אין זה בהכרח כך. ראשית, אם אלוהים כורת בריתות שונות, או אם ברכותיו נבדלות, סביר להניח שהוא בוחן כל עם לפי אמות מידה הייחודיות לו. לכל עם מערך ייחודי של מעשים רעים, ועם זאת קיימת חפיפה ברורה בין המערכים השונים. שנית, גם בהינתן מערך אחד ויחיד של מעשים רעים (החפיפה נקבעת לפי רצח, בגידה, דיכוי וכן הלאה) עדיין ייתכן ריבוי מערכים לעשיית ה"טוב", שכן טוב איננו הפכו הפשוט של רוע (אחזור לנקודה זו בהמשך). היות שיש ריבוי מערכים לעשיית הטוב, וסוגים שונים של ה"טוב", ישנו בהכרח ריבוי ברכות. בשני היבטים אלו אלוהים הוא אוניברסליסט של חזרה והישנות המפקח ומטיל סייגים על המין האנושי, אך ודאי שאינו שולל את רבגוניותו.

עם זאת, אפשר לטעון כי סוג זה של אוניברסליזם יכול להתממש בצורה המרבית אם משלימים עם הרעיון שיש ריבוי ומגוון "אלוהיות". נדיר למצוא עדויות לרעיון זה בתנ"ך, ועם זאת הנביא מיכה מרמז לכך בפסוקים הבאים (הראשון מצוטט יותר מהשני): "וְיִשְׁבּוּ אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֲנָתוֹ וְאִין מִחֲרִיד

כִּי פִי ה' צָבָאוֹת דָּבַר. כִּי כָּל הָעַמִּים יִלְכוּ אִישׁ בְּשֵׁם אֱלֹהָיו וְאֶנְחָנוּ
 נִלְדָּה בְּשֵׁם ה' אֱלֹהֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד.¹¹ מקובל לחשוב שהפסוק השני
 הוא שריד לאמונה קדומה שלכל עם אל משלו, ואלוהי ישראל
 אינו אלא אחד מני אלים רבים. אבל גישה זו אינה מסבירה מדוע
 שרד הפסוק. מדוע שורה ארוכה של עורכים הנציחו והכלילו פסוק
 זה? מכל מקום, יש קשר הדוק בין שני הפסוקים: צורתם מקבילה
 והם מחוברים יחדיו באמצעות מילת החיבור "כי", משל הישיבה
 הנינוחה תחת הגפן והתאנה בפסוק הראשון היא תולדה של ריבוי
 ההליכות בפסוק השני. ייתכן שזוהי כוונתו של מיכה; וללא ספק,
 זהו אחד הטיעונים הנפוצים המשמשים לביסוס אוניברסליזם
 החזרה וההישנות: היינו, הסובלנות שהוא מטיף לה מביאה שלום.
 מי מאתנו יוכל לשבת בנחת תחת גפנו ותחת תאנתו בשעה שסוכני
 האוניברסליזם הראשון עוסקים במלאכתם ומפקחים על כך שכולם
 מצייתים לחוקים הכוללניים?

ואולם ייתכן שריבוי הישיבות תחת הגפן ועץ התאנה אינו מחייב
 ריבוי במרומים אלא רק ריבוי שמותיו של אלוהים כאן עלי אדמות:
 "כִּי כָּל הָעַמִּים יִלְכוּ אִישׁ בְּשֵׁם אֱלֹהָיו". וריבוי זה מתיישב, לפחות
 באופן עקרוני, עם רעיון אלוהי ישראל אחד ויחיד וכל-יכול אשר
 בורא גברים ונשים בצלמו, קרי, כגברים ונשים יצירתיים. או אז
 על אלוהים עצמו להשלים עם הגיוון האנושי ויצירתיותם של בני
 האדם.¹² האמנים לא יציירו את אותה התמונה, המחזאים לא יכתבו
 את אותו המחזה; הפילוסופים לא יטענו לתפיסה מוסרית אחת,
 והתיאולוגים לא יקראו לאלוהים בשם אחד. המשותף לכל בני האדם
 הוא אותו כוח יצירתי, שלא לעשות אותו הדבר באותה הדרך כי אם
 לעשות דברים שונים בדרכים שונות: כוחו האינסופי של אלוהים

משתקף, מתחלק ומתפרט (במעומעם). זהו סיפור בריאה – שאיננו הגרסה השלטת, בזאת אני מודה – התומך באוניברסליזם החזרה וההישנות.¹³

ג

ככל שהדברים אמורים בנוגע ליצירתיות אלוהית, ערכיה ומידותיה של היצירתיות האנושית מובנים בצורה הטובה ביותר באמצעות הגישה החוזרת ונשנית. עצמאות, הכוונה פנימית, אינדיבידואליות, הגדרה עצמית, שלטון עצמי, חירות, אוטונומיה: כל אלו יכולים להיות פס כערכים אוניברסליים, אך לכולם השתמעויות ייחודיות (כך גם המידות המרכזיות של הרומנטיקה, אף שביחס אליהן גוברת מידת הייחודיות: מקוריות, אותנטיות, איי-קבלת מוסכמות וכן הלאה). ניתן בקלות לדמות בנפשנו חוק כוללני כגון "לכל עם או לאום הזכות להגדרה עצמית". אבל בסופו של דבר חוק זה נעשה ריק מתוכן, שכן אין הוא מציין מהן תוצאותיו. תוצאות החוק נתפסות בעינינו כבעלות ערך כל עוד הן נקבעות לפי הגדרתנו העצמית, והגדרות אלו משתנות מאדם לאדם. פעולות חוזרות ונשנות של הגדרה עצמית יוצרות עולם של שונות, ומאליו מובן שכל עוד הייצור נמשך עשויים להיכנס לתוקף חוקים כוללניים חדשים. במצב עניינים זה, כל עוד ההגדרה העצמית נמצאת בפיקוחו המלא של החוק הכוללני, נתקשה להכיר בערכה. כשמשה אומר לבני ישראל (שוב, בשם אלוהים), "הַחַיִּים וְהַמּוֹת נִתְּתִי לְפָנֶיךָ... וּבְחַרְתָּ בְּחַיִּים לְמַעַן תַּחֲיֶה אֶתְּךָ וְנִרְעָה",¹⁴ אפשר להסכים שבמובן מסוים הבחירה

מפתח שמות

דרווידיסטן 43	אופיר, עדי 59
הארט, הרברט ליונל	אוקשוט, מייקל יב
אדולפוס 21	איבו 49
הגל, פרידריך יא	איטליה 49
הובסבאום, אריק 53, 49	אלג'יר 52
הודו 43, 41-40	אנגליה 40
המפשייר, סטיוארט 58, 20-18	אנגלים 41
הרדר, יוהן גוטפריד 51, 45	אנדרסון, בנדיקט 37
הרטמן, דוד 57	אסיה 40
ויטגנשטיין, לודוויג 21	אריסטו יא
טולסטוי, לב 15	ארמים 9
טיילור, צ'רלס יב	ארמנים 48
	אתיופיה 23
יונה יח	בובר, מרטין 61, 51, 38
יציאת מצרים 7	ברי, בריאן יב
ירמיהו 9	ברלין ט
ישו 6, 2-3	ברלין, ישעיהו י, 51, 45
ישעיהו 45, 8, 3	ברק, אדמנד 16
ישראל 48, 24-23, 8, 3	גנדי, מוהנדס קרמצ'נד 44
כורדים 48	גרמניה 49
לוק, ג'ון י, 47	דבורקין, רונלד יב
	דהסאד, המרקיו 32

על הסובלנות (וולצר) טז	המהפכה החברתית
עמוס יה, 6, 7, 16	באנגליה 41
פוקו, מישל יט	"מוסר וקונבנציה"
פוקוימה, פרנסיס 4	(המפשייר) 18
פלסטינים 49	מיכה 10-11
פלשתים 8	מיל, ג'ון סטיוארט י, 41, 60
פקיסטן 43	מיסיסיפי, הנהר 16
פראג ט	מציני, ג'וזפה 50
צרפת 52	מצרים 9
קאנט, עמנואל יא	מקיאולי, ניקולו 34-35, 46
קולנאי, אורל 58	המרד ההודי הגדול (1857) 41
קיפלינג, רודיארד 5, 37	מרקס, קרל 40-41, 50, 60
הקפיטל (מרקס) 50	ניגריה 48
קשמיר 43	נילוס, הנהר 16
רולס, ג'ון יב, כ, כב-כד	סארטר, ז'אן פול 52
שווייץ 49	סיני, הר 7
"שירת האנגלים" (קיפלינג) 4	סמית, אנטוני 60
"תודעה כוזבת" (קולנאי) 58	סנדל, מייקל יב
תורכיה 48	ספירות של צדק: הגנה על פלורליזם ושוויון (וולצר) יט
תמיס (אלת הצדק) כג	עיראק 48